

Pisemat mõõtu hoone kujulised palvetamispaigad Setumaal ehk tsässonate välimääraja

Setomaa tsässonad. Koostanud Ahto
Raudoja ja Tapio Mäkeläinen. Setu
Kultuuri Fond, 2011. 577 lk.

2011. aasta tõi juurde ühe pikaagese töö tulemusena valminud ja setu¹ kultuuri käsitleva olulise teose – Ahto Raudoja ja Tapio Mäkeläineni koostatud kogumiku Setumaa õigeusu kabelitest „Setomaa tsässonad”. Raamat ilmus pea üheaegselt Jaanus Plaadi koostatud ja Arne Maasiku fotodega varustatud kõiki Eesti õigeusu pühakodasid hõlmava tellise mõõtu albumiga „Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Eestis”² ning on jäänud seetõttu mõneti teenimatult viimase varju.

Kuigi tsässonad on Eesti kontekstis lokaalne nähtus, väärib kogumik laiemat tähelepanu Eestis siiani vähe uuritud teemaderingi käsitlemise tõttu. Imunud on küll Eesti õigeusu kiriku ajalugu käsitlevaid uurimusi, kuid õigeusu kultuurile laiemalt ning eriti selle n.-õ. rahvalikumale poolele pole Eestis akadeemilisel tasandil seni erilist tähelepanu pööratud. Ühelt poolt on seda ilmselt põhjendanud meie teistsugune, luterlik kultuuritaust, millele õigeusu praktikad jäävad tihti kaugeks ja nende sisu vahel arusaamatukski. Teisalt on õigeusu temaatika Eestis olnud alati tugeva ideoloogilise laenguga – õigeusk pole eestlaste jaoks olnud oma, vaid ikkagi see *teine*, „vene usk”. Üldisele religiooniloo uurimisele

vajutas lisaks tugeva pitseri ka nõukogude aeg, mil selle teemaga tegelemine oli juba põhimõtteliselt problemaatiline.

Nõnda ongi eestikeelne uurimistraditsioon olnud seni pigem tagasihoidlik, et mitte öelda olematu. Üldjoontes võib sama väita ka setude kohta, kelle õigeusuga seotud tavasid ja kombeid on seni käsitletud vähesel määral vaid laiemas folkloori ja rahvausundi kontekstis. Nii mõnigi kord on need uurijate tähelepanu köitnud kui midagi eksootilist või arhailist, nagu näiteks haudadel söömise komme, mis eristab setusid teistest tänapäeva (lõuna)eestlastest. 1930. aastatel jõudis setude rahvaliku õigeusu lähema vaatluseni küll folklorist ja usundiloolane Oskar Loorits, kuid alustatud töö katkestas Teine maailmasõda. Rootsi põgenenud uurija jaoks jäid koos armastatud Setumaaga raudse eesriide taha nii Tartu rahvaluulekogud kui ka setu rahvausundit käsitleva uurimuse käsikiri.³

Seetõttu võib juba sissejuhatuseks tõdeda, et Setumaa tsässonate kogumik asub täitma olulist lünka setu kultuuri uurimisel. Kuigi ka Jaanus Plaadi koostatud kataloog sisaldab Eesti piiridesse jäävate setu tsässonate kirjeldusi ja esmatasandi andmestikku, jõuab tsässonate raamat ka nendega seotud laiema kultuuritausta lahtimõtestamiseni.

Mis on tsässon? Tsässonad, mis on Eesti ajakirjanduses ristitud ka pisemateks hoone vormis palvetamispaikadeks, on õigeusu külakabelid, mis pole iseloomulikud üksiti Setumaale, vaid kogu õigeusklikule kultuuriruumile. Sõna „tsässon” on mugandanud setu keelepruuki vene keelest (*часовня*) ja tähendab otsetõlkes kabelit. Eestikeelseid sõnu „kabel” või „palvela” pole setud kasutanud. Vene *часовня* tuleneb omakorda sõnast *час* („tund”) ning viitab sellele, et tegemist on paigaga, kus peeti tunnipalvusi, mida võisid põhimõtteliselt läbi viia ka ilmikud preestri kohalolekuta. Nüüdseks on setukeelne tsässon Setumaa õigeusu külakabeli üldnimetusena kinnistumas ka Eesti teaduskirjanduses.⁴

Oma väljanägemiselt on tsässonad enamasti võrdlemisi tagasihoidlikud ja väikesed hooned.

¹ Kogumikus on läbivalt kasutatud setu-liikumise kaubamärgiks saanud ja positiivses mõttes kultuurilist uhkustunnet väljendavat murdekeelset omanimetust „seto” ja „Setomaa”, kuid käesolevas tekstis on jäädud autori arvates neutraalsema, eestikeelse vormi „setu” tarvitamise juurde.

² J. Plaati. Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Eestis. Tallinn, Eesti Kunstiakadeemia, 2011.

³ O. Loorits. About the religious concretism of Setukesians.–Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Helsinki, Suomalais-ugrilaisen Seura, 61(5), 1959, lk. 9.

⁴ Vt. nt. H. Valk. Tsässon ja külakalmistu Põhja-Setumaa kultuuripildis. – M. Aun (koost.), Ü. Tamla (toim.). Setumaa kogumik, 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloo. Tallinn, 2003, lk. 219–252; J. Plaati. Õigeusu kirikud, kloostrid ja kabelid Eestis. Eesti Kunstiakadeemia, Tallinn, 2011.

Tavaliselt on need aidalaadsed palkseintega üheruumilised ehitised, mille esiküljel on sageli väike varjualune või eeskoda. Sellest, et tegemist on pühakojaga, annab enamasti tunnistust vaid tagasihoidlik rist (mis üsna tihti on üldtuntud ladina rist) hoone katusel. Nüüdisajal Vene poolele jääval setu alal leidub ka palju kivist ehitatud tsässonaid. Külakabelite sisustus on võrdlemisi napp, piirdudes enamasti vaid lihtsa riuliga ikoonide (kogumikus *pühane*) jaoks ja mõne küünlajalaga.

Külakabelite ehitajateks olid enamasti kohalikud talupojad, kuigi Setumaal on teada ka Petseri kloostrist poolt püstitatud palvelaid. Tsässonaid on ehitatud surnuaiale, aga ka küla keskele või lausa külast eemale, näiteks pühaks peetud allika või kivi lähedale. Nii nagu kirikudki, on tsässonad pühendatud kristlikust traditsioonist pärinevale pühakule või kirikupühale. Külapäeva ajal või mõnel suuremal kirikupühäl, samuti tsässonat läbiva ristikäigu ajal viis preester tsässonas läbi palvuse. Külakabeleid on kasutatud ka surnute hoidmiseks enne matuseid, seal on käidud omaette palvetamas ning ande viimas.

Nõukogude ajal keelati tsässonates jumalateenistused ning paljud neist rüüstati. Mitmed lammutati võimude survele või kasutuseta jäänuna ajapikku hävisid. Eesti taasiseseisvumine tõi kaasa ka vabanemise usuaegade ning alates 1980. aastate lõpust – 1990. aastate algusest on tsässonad tagasi saanud oma esialgse funktsiooni, paljud vanad hooned on korrastatud ning ehitatud on ka uusi (Mikitamäe, Kuigõ jne.).

Kuigi etnograafide-folkloristide huvi Setumaa vastu on olnud väga suur juba alates 19. sajandi teisest poolest, pole teaduskäsitlustes külakabelitele varasemalt pea mingisugust tähelepanu pööratud. Teated tsässonate kohta kas puuduvad etnograafilistes kirjeldustes täiesti või siis on need väga juhuslikud ja napid. Sarnase tähelepaneku on vene uurijad teinud ka Loode-Venemaa õigeusu külakabelite kohta ja oletanud, et ilmselt olid külakabelid ja nendega seotud kombetalitused tollases Vene külauhiskonnas niivõrd igapäevane ja tavapä-

rane nähtus, mis etnograafides suuremat huvi ei tekitanudki.⁵ Üllataval kombel pole seda Setumaa puhul muutnud ka fakt, et enamik varasemaid setu rahvakultuuri uurijaid pärines valdavalt luterlikest riikidest (Soome, Eesti), millele kreekakatoliku taustaga kabelikultuur oleks ometi võõras (või vähemalt võõram) ja seetõttu ehk ka silmahakkavam pidanud olema. Erinevatel põhjustel huvitasid neid ja ka paljusid hilisemaid setu kultuuri uurijaid aga eelkõige selle ristiusueelsed, mitte kristlikud kihistused. Nõnda ongi Setu tsässonad teaduskirjandusse jõudnud alles uuemal Eesti ajal ning peamiselt seoses kesk- ja varauusaegade külakalmistute uurimisega, märgitagu siinkohal arheoloog Heiki Valgu uurimusi.⁶

Kõigil ülaltoodud põhjustel on info Setumaa tsässonate varasema ajaloo kohta võrdlemisi napp ja lünklik ning vajadus nii arhiiviallikais kui ka suulises pärimuses veel meie ajani säilinud teavet kokku võtta seda suurem. Seda tulebki pidada üheks käesoleva kogumiku peamiseks eesmärgiks. Mahult suurema osa raamatust moodustab tsässonate kataloog, mis hõlmab nii meie ajani säilinud kui ka tänaseks hävinud külakabelite kirjeldusi koos rikkaliku fotomaterjaliga. Kataloogi koostamisel on lähtutud omaaegse Petseri maakonna piiridest. Raamatukaante vahele on seejuures jõudnud kõik teadaolevad külakabelid – nii enne Teist maailmasõda kui ka alles viimasel kahel aastakümnel ehitatud hooned, ühtekokku rohkem kui 150 kabeli andmed. Iga kabeli kirjelduse juurde on lisatud arhiividesse talletatud ajaloolised fotod, joonised ja plaanid ning mitmesugused pärimuslood. Seejuures pole piirdutud vaid Eesti muuseumide ja arhiivide kogude läbitöötamisega, kogumikust leiame uut ja huvitavat pildimaterjali ka väljaspool Eestit asuvatest kogudest. Kauni kujundusega raamatu esikaant ehib näiteks Setumaa ühe kuulsama pühapaiga, Miikse Jaanikivi juures paiknenud tsässona foto 1938. aastast, mis pärineb lausa Quai Branly muuseumist (*Musée du quai Branly*) Pariisis. Omaette väärtuseks on vene kunstniku Aleksander Stroilo joonistused Petserimaa tsässonatest. Kogumiku koostajad on

⁵ V. Shevzov. Chapels and the Ecclesial World of Prerevolutionary Peasants. – Slavic Review. Vol. 55, No. 3, 1996, lk. 585–613.

⁶ H. Valk. Tsässon ja külakalmistu Põhja-Setumaa kultuuripildis. – M. Aun (koost.), Ü. Tamla (toim.). Setumaa kogumik, 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloo. Tallinn, 2003, lk. 219–252; A. Läänelaid, A. Raal, H. Valk. Setumaa tsässonate vanustest: esialgseid andmeid. – I. Puura, S. Pihu (toim.). XXVIII Eesti looduseuurijate päev: Setumaa loodus: 2.–3. juuli 2005. Obinitsa. Tartu, 2005, lk. 37–45; H. Valk. Setumaa tsässonad. – M. Aun, A. Lillak (toim.). Setumaa, 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Eesti Rahva Muuseum, 2009, lk. 332–333.

Setumaa tsässonate hetkeseisu kaardistamisel ja dokumenteerimisel ära teinud tõepoolest suure ja tänuväärse töö ning kataloogi näol on tegu väga pikaajase uurimistöö kokkuvõttega, mis on ka kenasti toimetatud ning loogilise ülesehituse tõttu hõlpsasti kasutatav. Eriti tänuväärseks tuleb pidada teisel pool kontrolljoont tänasel Venemaal asuvate tsässonate kaardistamist, mis õigupoolest moodustavadki suurema osa tänaseni säilinud Setumaa külakabelitest.

Kataloogi osas hakkavad silma vaid mõned üksikud täpsustamist vajavad kohad – näiteks on Miike Jaanikivi tsässona ehitusajaks hinnatud „ilmselt 1920. aastad”, kui samas kõrval on esitatud 1928. aastast pärinev foto ehitusjärgus kabelist (lk. 484). Samuti oleks võinud lisada viited sellele, millele tuginedes on antud tsässona ehitusaeg, juhul kui tegemist pole kirjalikest allikaist pärineva teabega. See, kas tsässona dateeringu puhul on tegemist kohapealse pärimusliku teadmise või näiteks arhitektuurianalüüsile tugineva hinnanguga (nt. Tobrova, lk. 368), oleks olnud edasise uurimistöö seisukohalt oluline informatsioon.

Omaaegne Petseri maakond moodustati varemalt Pihkva kubermangu kuulunud ja 1920. aastal Tartu rahuga Eesti Vabariigi koosseisu läinud aladest ning eksisteeris sellisel kujul kuni jaanuarini 1945, mil kaks kolmandikku Petserimaa territooriumist liideti Vene NFSV-ga. Uus piir järgis tinglikult etnilist piiri. Eesti poolele jäid läänepoolsed, valdavalt ainult setu ja eesti rahvastikuga alad, mis tänases Eestis moodustavad Mikitamäe ja Värska vallad Põlva maakonnas ning Meremäe ja osa Misso valda Võru maakonnas. Petseri linn koos maakonna idaosaga liideti Pihkva oblastiga. Kuigi neil aladel olid valdavad vene külad, jäid Vene piiridesse ka paljud põlised setu külad.

Kahe maailmasõja vahel eksisteerinud Petseri maakonna näol oli niisiis tegemist poliitilise kokkuleppe tulemusel moodustunud ning etniliselt paljurahvuselise (setud, eestlased, venelased, lätlased jt.) alaga. Lugejana oleksin oodanud, et koostajad ka sellele aspektile tähelepanu oleksid pööranud. Kataloogis oleks võinud esitada kas või esmatasandi teavet selle kohta, kas küla on (olnud) setu või vene küla, vastavat andmestikku leidub juba näiteks Jakob Hurda kirjutistes.

Põhimõtte koondada ühtede raamatukaante vahele kõik endise Petseri maakonna territooriumile jäävad õigeusu kabelid on samas toonud Setumaa tsässonate kataloogi ka väga erineva taustaga ning väga erinevat ideoloogiat kandvad

hooned. Sellest pakub raamat ka üksikuid üsna intrigeerivaid näiteid. Isegi mööndes, et kogumiku pealkirjas ja sisus on mõiste „Setumaa” samastatud Petseri maakonnaga, võib ikkagi küsida, kas Setumaa või setu tsässonate kogumikus peaks sisalduma näiteks 2005. aastal Pihkva oblastisse Pankjavitsa valda Riia-Pihkva tee äärde Teises maailmasõjas hukkunud sõdurite ühishauale püstitatud väike õigeusu pühakoda, mille juures, kogumiku andmeil, „peetakse 9. mail võidupüha” (lk. 300)?

Tsässonate kogumik ei piirdu aga vaid kataloogi vormis faktoloogilise materjali esitamisega. Teose esimese poole hõlmavad neli eri vaatenurkade alt Setumaa tsässonate temaatikat põhjalikumalt avavat artiklit. Raamatu juhatab sisse etnograaf Mare Piho käsitlus (lk. 13–60), milles antakse sissevaade õigeusu ajalukku Setumaal, puudutatakse Venemaa külakabelite ajalugu, kirjeldatakse Setumaa tsässonatega seotud rahvapärismust ning selgitatakse tsässonate rolli ja tähendust traditsioonilises Setu külaühiskonnas.

Just Mare Piho kokkupuuted tsässonate teemaga on käesoleva raamatu autoritest kõige pikemaajalised. Olles ka ise setu päritolu, on ta kauaaegse setu kultuuri uurijana tsässonaid ja nendega seotud rituaale käsitlenud mitmetes oma filmides, näiteks „Tõnisepäev Setumaal” (1993), kuid tsässonate teemal ta varasemalt kirjutanud pole.

Mare Piho artiklit võib nimetada ilmselt esimeseks katseks siduda setu tsässonate temaatika laiemal ajaloolisel ja rahvapärasel õigeusu kontekstiga Petserimaal ja Loode-Venemaal. Külakabelite saatus Tsaari-Venemaal ei olnud nimelt pilvitu, kuna alates 17. sajandi lõpu – 18. sajandi alguse Venemaa kirikureformidest püüti takistada uute kabelite ehitamist ning nõuti korduvalt ka vanade lammutamist. Lisaks ajaloolise tausta avamisele toob Mare Piho Setumaa tsässonate kohta käibe palju uut (pärimuslikku) infot ning osutab mitmetele teemadele, millele seni Setumaa tsässonatega seoses tähelepanu pööratud pole. Näiteks läänkatoliikluse mõjud Setumaa rahvapärastes religioossetes praktikates – tähelepanek, milles pole ju iseenesest midagi enneolematut, teades, et Setumaa on piiriala kahe suure religiooni vahel. Aga ka piiriala mitme eri rahva/rahvuse vahel. Nii on ilmselt mõnesid tsässonaid rohkem omaks pidanud setud ning mõnesid venelased, kuid leidub põnevaid näiteid sellestki, kuidas setud on vene(stunud) külas asunud tsässonas käinud lausa kohalike venelaste teadmata (Muudova, vt. lk. 39). Muide, Mare Piho artiklit lugedes torkab silma seegi, et mitmed tema tekstis toodud teated

Setumaa tsässonate kohta ei kajastu kataloogis vastava tsässona juures (nt. teated Sadora, Väiko-Miltsi, Võmmorski, Väiko-Vidovitsa jpt. tsässonate kohta). Kohaliku inimesena teab ta ilmselt paljut, mida nii mõnigi kord uurijale alati ei räägita või kergesti ei avaldata, on ju tsässonate kui pühapaikade teema traditsiooni kandjaile endile nii mõnigi kord isiklik ja intiimne. Ka Mare Piho ise rõhutab, et tsässonates toimetatavate religioossete praktikate puhul esineb kaks poolt: kollektiivne ja avalik ning isiklik ja seeläbi tihti ka teiste, sh. uurijate eest varjule jääv pool. Nii on koguni varasemates Setu tsässonate käsitlustes väidetud, et tsässonad olid kasutusel vaid pühade ajal ja argipäeval kabelites omaette ei käidud; väide, mis selles kogumikus saab mitmete näidete varal ümber lükatud. Külakabelite kõrval on Mare Piho pikemalt peatunud ka ikoonimajakeste ehk väikeste postidel paiknenud pühamute teemal ning laiendatud ka neile tsässona-mõistet, kuid tekstist ei selgu, kas seda on kasutatud nii Setumaal ka rahvapärastelt.

Kuna Mare Piho on oma tekstis püüdnud haarata väga laia teemaderingi, on artiklisse sisse jäänud ka mõned ebaühtlused. Näiteks kirjutab ta lk. 30, et tsässona nimipüha(ku) otsustas preester või üsna sageli ka kohalikud talupojad, siis lk. 39 toob välja, et mõisamaadel oli tsässonapüha määramisel otsustav roll hoopis kohalikul maavaldajal-mõisnikul. Leheküljel 53 arutleb autor tsässonate hävitamise üle ning oletab, et ilmselt on Peipsi järve äärsete vanausuliste külade juures tsässonaid ka hävitatud; lk. 45 esitab seda aga juba kindla tõdemusena. Praeguse uurimiseisu juures kindlad andmed tsässonate hävitamise kohta 18.–19. sajandil Setumaal praktiliselt puuduvad – dendrokronoloogilise dateeringu tulemustele toetudes on „keeluajal” Setumaal hoopis püstitatud mitmeid meie ajani säilinud kabeleid – ja teisalt pole tollaste Vene seaduste taustal mingit põhjust siduda kabelite hävitamise võimalust vaid vanausuliste külade ja nende lähema ümbrusega. Aga need on vaid ääremärkused sisukale artiklile.

Teine artikkel pärineb arheoloog Heiki Valgult ja käsitleb Setumaa tsässonatega seotud kombeid ja rahvauskumusi (lk. 61–107). Seda teksti võib pidada mõtteliseks jätkuks tema 2003. aastal Setumaa kogumikus ilmunud Põhja-Setumaa tsässonaid ja külakalmistuid käsitlevale artiklile.⁷ Paljude tekstinäidetega artikkel põhineb suurel hulgal läbitöötatud rahvaluulekogudel

ja autori pikaajasetel välitöödel ning annab põhjaliku ülevaate Setumaa tsässonatega seotud folklooritraditsioonidest ja kombestikust. Suure pieteeditundega kirjutatud artiklis näitab Heiki Valk veenvalt, kuidas Setumaa tsässonatega seotud uskumused, kombed ja tavad on püsinud kuni tänapäevani välja. Tõepoolest – Setumaa tsässonad pole taandumas vaid turismiobjektiks, olgugi et uuemad ajad on toonud kaasa muutusi, vaid omavad kohaliku kogukonna jaoks jätkuvalt sügavat tähendust. Mitmete vanade tsässonate, näiteks Laossina, Küllätüvä jt., juures on 1990. aastatest alates taas peetud kohalikku külapäha. Traditsioonide püsimisest annab tunnistust ka kohaliku kogukonna initsiatiivil nõukogude ajal hävinud tsässona asemele uue ehitamine Kuigõ külla.

Geograaf Taavi Pae kirjutab Setumaa tsässonate orientatsioonist ilmakaarte suhtes (lk. 109–116) ning tõdeb, et Setumaa tsässonadki on ehitatud kristlikele pühakodadele omaselt suunaga itta. Kui kristlikus kultuuriruumis on levinud hüpotees, et pühakoja asend on paika pandud nimipühaku päeval, siis Setumaa tsässonate puhul see kinnitust ei leidnud – seoseid külakabelite orientatsiooni ja päikese tõusunurga vahel tsässona pühakupäeval analüüs ei näidanud. Kogumiku neljandas artiklis esitab Sakarias Leppik ülevaate õigeuskiriku traditsioonist lähtuvalt kõikidest Setumaa tsässonapühadega seotud pühakutest (lk. 117–151). Sakarias Leppiku artikkel on kirjutatud üsna populaarses vormis ning selles on esindatud vaid nn. ametliku religiooni pool, samas oleks sellises kogumikus väga soovitud näha ka põhjalikumat käsitlust setude rahvalikest õigeusutraditsioonidest ja nende omapäradest. Artikli tõsisemaks puuduseks on aga allikaviidete puudumine nii teksti kui ka illustratsioonide juures. Pühakuid ja ikoonikunsti käsitlevat kirjandust on ju erinevates keeltes ilmunud suurel hulgal.

Setumaa tsässonate temaatikas leidub jätkuvalt palju vastamata küsimusi. Meie teadmised sellest Setu kultuuriruumis niivõrd tähtsat kohta omavast nähtusest on paljudes aspektides veel üsna napid. Kogumik Setumaa tsässonatest kujutab endast aga põhjalikku kokkuvõtet praegusest uurimiseisust ja teadmistest ning sellest teosest ei tohiks mööda vaadata küll ükski setu kultuuriga tegelev uurija.

Kristiina Tiideberg

⁷ H. Valk. Tsässon ja külakalmistu Põhja-Setumaa kultuuripildis. – M. Aun (koost.), Ü. Tamla (toim.). Setumaa kogumik, 1. Uurimusi Setumaa arheoloogiast, numismaatikast, etnoloogiast ja ajaloost. Tallinn, 2003, lk. 219–252.